

هو العليم

معاونت فرهنگی دانشگاه
آزاد اسلامی واحد
خوارسگان
(اصفهان)

همایش رسالت دانشگاهیان در ترویج و توسعه فرهنگ نماز

عنوان مقاله

تبیین رابطه میان شرکت دانشجویان در نماز جماعت و سرمایه اجتماعی آن ها

پژوهش و نگارش

جمشید میرزایی

میزان تحصیلات: کارشناس ارشد جامعه شناسی

شغل: دبیر آموزش و پرورش

نشانی: تهران، ورامین، خیرآباد، خیابان امام حسین (ع)، جنب مسجد امام حسین (ع)، پلاک ۱۳۲

تلفن: ۰۲۹۱-۳۲۳۳۶۹۷-۰۲۹۱، همراه ۰۹۱۲۲۹۴۸۵۱۸

نشانی الکترونیک: mirzaejamshid1979@yahoo.com

تبیین رابطه میان شرکت دانشجویان در نماز جماعت و سرمایه اجتماعی آن ها

فهرست مطالب

عنوان.....		
صفحه.....		
۳.....		چکیده.....
۴.....		مقدمه.....
۴.....		بیان مسئله.....
۵.....		اهمیت و ضرورت پژوهش.....
۶.....		اهداف پژوهش.....
۶.....		فرضیه های پژوهش.....
۶.....		روش پژوهش.....
۷.....		تعریف مفاهیم و اصطلاحات.....
۷.....		عناصر اصلی تعریف دین، اجزای اصلی و ابعاد دین.....
۷.....		چارچوب نظری مقاله.....
۹.....		کارکردهای نهاد دین در جامعه.....
۱۰.....		جنبه مناسکی و مراسمی دین.....
۱۱.....		اهمیت و ضرورت مراسم و مناسک دینی.....
۱۱.....		نماز جماعت به عنوان یکی از مناسک مذهبی جمعی.....
۱۲.....		چیستی رابطه بین شرکت در مراسم نماز جماعت و سرمایه اجتماعی.....
۱۳.....		بهره سخن (جمع بندی نهایی).....
۱۴.....		فهرست منابع و مأخذ.....
۱۶.....		سوابق پژوهشی و علمی پژوهشگر.....

تبیین رابطه میان شرکت دانشجویان در نماز جماعت و سرمایه اجتماعی آن ها

چکیده

نوشتار حاضر حاصل یک کار پژوهشی در حوزه جامعه شناسی است. علم جامعه شناسی به دین به عنوان پدیده ای اجتماعی (که سروکارش با آدمیان و اجتماع است) می نگرد. در این مقاله ابتدا برخی اصطلاحات خاص تعریف شده و سپس چارچوب نظری کار را که مبتنی بر یکی از جدیدترین نظریات حوزه جامعه شناسی است یعنی تئوری سرمایه اجتماعی مطرح شده است. سرمایه اجتماعی مجموعه ای از هنجارها یا ارزش های غیررسمی و مثبت است که اعضای یک اجتماع در آن سهیم باشند. اساساً این هنجارها باید دربرگیرنده عناصری از قبیل صداقت، وفای به عهد، اعتماد متقابل و... باشد. ما در این نوشتار به دنبال آن هستیم که آیا بین شرکت دانشجویان در مساجد و نماز جماعت با میزان سرمایه اجتماعی آن ها، رابطه وجود دارد؟ و آیا شرکت دانشجویان در نماز جماعت موجب افزایش سرمایه اجتماعی آن ها می شود؟

ما بر این باوریم از آنجایی که دین اسلام از جلسات و گردهمایی ها و از مراسم و مناسک جمعی برخوردار است و از آن ها حمایت می کند، موجب گسترش شیوه همکاری و همیاری و آگاهی از مسائل اجتماعی می گردد و توسعه بیشتر این مناسک عمومی و اجتماعی موجب ارتقاء سرمایه اجتماعی می شود.

کلید واژه: دین، نماز جماعت، مناسک، مراسم، سرمایه اجتماعی، همبستگی، دانشجویان.

Collaboration of relationship between university student's participation in collective praying and their social capital

Abstract:

This article written is a research work in sociology domain .This science- sociology –conceder the religion as social phenomena concerned with the human and society. First this article provides the meaning of some certain expressions and then recognizes the theoretical framework based on one of the most modern theories in sociology domain, That is, the theory of **Social Capital**.

Social capital includes a set of norms or informal and positive values deals with members of a society. These norms basically must have factors including honesty, loyalty, and bilateral trust and so on. In this article we are looking for one thing.

Is university student's participation in collective praying caused their social capita? And also does collective praying participation lead to increase social capital?

We believe that since Islam holds group meetings, ceremonies and rituals it develops the way of cooperation and contribution and also understanding at social problems. However the more development in public and social rituals, The more improvement in social capital.

Key Words: Religion, Collective praying, Rituals, Ceremonies, Social Capital, Solidarity, students.

تبیین رابطه میان شرکت دانشجویان در نماز جماعت و سرمایه اجتماعی آن ها

مقدمه

انسان موجودیست اجتماعی؛ یعنی در جامعه می زید و موجودیت او و هویت او بدون دیگران تعین نمی کند. در سیر تاریخ بشری تا به امروز، این موجود اجتماعی در میان ساختارها و نهادهای عمده و متعددی زندگی کرده است. جامعه شناسان پنج نهاد اصلی را در زندگی انسان ها شناسایی کرده اند که هر کدام نقش و کارکرد خاصی دارند که بعضاً از عهده دیگر نهادها خارج است. این پنج نهاد اصلی عبارتند از: ۱- نهاد خانواده (تولید مثل و بقای نسل)، ۲- نهاد سیاست (اداره کردن جامعه)، ۳- نهاد اقتصاد (رفع نیازهای مادی)، ۴- نهاد آموزش (آموختن معرفت)، ۵- نهاد دین (معنادار کردن هستی برای آدمیان). یکی از مهم ترین ابعاد هر دین، بعد مناسکی و مراسم آن است و البته مناسک جمعی مذهبی از اهمیت بیش تری برخوردارند.

بیان مسئله

مفهوم دین و مناسک جمعی مذهبی از ابعاد و زوایای مختلف قابل بررسی و تأمل و تعمق بوده و هست. فلسفه از چیستی و ماهیت دین سخن می گوید، فقه از چگونگی اجرای احکام شریعت و روانشناسی از مفهوم آرامش و تمرکز روحی در دین سخن می گوید علاوه بر این «دین، از جمله موضوعاتی است که همواره در مرکز توجه متفکران اجتماعی جای داشته است و این، علاوه بر دل مشغولی و تعلق خاطر شخصی آنان، ناشی از اهمیتی است که دین در حیات اجتماعی مردمان اعصار گذشته داشته است». (شجاعی زند، ۱۳۸۸: ۱۴) سخن اصلی ما در این نوشتار پژوهشی، بر پیوند میان دو نهاد دین و آموزش است که از هر کدام یک عنصر (یعنی عنصر نماز جماعت از نهاد دین و عنصر دانشجویان از نهاد آموزش) را مورد کاوش و بررسی قرار داده ایم. علاوه بر این در جامعه ما، دین به عنوان کهن ترین میراث سنتی شناخته می شود و دانشگاه نیز «پدیده ای مدرن است که گاه از آن به عنوان هسته اصلی تداوم بخش مدرنیته یاد می شود به همین جهت در فرهنگ و ساختار آن می توان ارزش های مرتبط با مدرنیته را یافت». (رجب زاده، ۱۳۸۲: ۸) لذا موضوع نوشتار حاضر، پیوندی میان مفاهیم سنتی و مدرن و با تأکید بر مفهوم "سرمایه اجتماعی"^۱ می باشد. یکی از جدیدترین نظریات مطرح شده در حوزه علوم اجتماعی، سرمایه اجتماعی است؛ «یعنی نوعی دارایی می باشد چون سرمایه است و نیز به حوزه روابط اجتماعی مربوط می شود و منظور این که جنبه انتفاعی و منفعت مادی مد نظر نیست بلکه بر کمیت و کیفیت روابط اعضای جامعه اشاره دارد». (میرزایی، ۱۳۸۹) با تفاسیر مسئله مورد پژوهش ما این است که آیا میان شرکت دانشجویان در نماز جماعت با سرمایه اجتماعی آن ها رابطه ای وجود دارد؟ و آیا شرکت دانشجویان در نماز جماعت موجب افزایش سرمایه اجتماعی آن ها می شود؟

¹-Social Capital

اهمیت و ضرورت پژوهش

جامعه‌شناسی دین^۱ - به عنوان یکی از مهم‌ترین رهیافت‌های دین‌پژوهی - مطالعه و بررسی دین از منظر جامعه‌شناختی را تعهد کرده است^۲ بر این باور است که یکی از مهم‌ترین جنبه‌های یک دین، مشارکت پیروان آن دین در نیاش‌های جمعی و گروهی می‌باشد. «مشارکت دینی با فراوانی شرکت در مراسم عبادی اندازه‌گیری می‌شود، با وابستگی به سازمان‌های دینی مرتبط نظیر سازمان‌های خیریه مذهبی، گروه‌های جوانان و باشگاه‌های اجتماعی و... رابطه مثبت دارد، تأکید می‌کنند.» (نوریس و اینگلهارت، ۱۳۸۷: ۳۲۶) در این میان نماز جماعت به عنوان یکی از مناسک جمعی مذهبی نقش مهمی در فرهنگ اسلامی ما دارد. به طوری که «فرهنگ اسلامی براساس زدودن منیت‌ها و رهایی انسان از تنهایی و حصار خود، نماز جماعت را حایز اهمیت فراوان دانسته است، نماز جماعت سند انسجام مسلمانان و تبلور انضباط آنهاست و نمونه‌ای ارزنده از هماهنگی مسلمانان است.» (نصر و همکاران، ۱۳۸۷: ۶۵) با این توضیحات، وضعیت تقید دانشجویان به مناسک جمعی مذهبی نظیر نماز جماعت و نماز جمعه چگونه است؟ نتایج یافته‌های پژوهشی بیانگر چه چیزی است؟ در این مورد باید دو نکته را از هم تفکیک کرد: الف: میزان اعتقادات، ب: الزام به اجرای جمعی مناسک دینی. نتایج یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد که میزان اعتقادات دینی دانشجویان بالاست^۳ (آزادارمکی و ملکی، ۱۳۸۶) و (آزادارمکی و نائی، ۱۳۸۵) اما در حوزه تقید به مناسک جمعی نظیر شرکت در نماز جماعت و جمعه و... یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد که میزان تقید دانشجویان به شرکت در مناسک جمعی دینی نظیر نماز جماعت و نماز جمعه کم است (علوی، ۱۳۸۲)، (معیدفر و نصرتی نژاد، ۱۳۸۴)، (علوی، ۱۳۸۶)، (آزادارمکی و غیاثوند، ۱۳۸۶)، (آزادارمکی و زارع، ۱۳۸۷).^۴ از سوی دیگر مطالعات بسیاری بر نقش مؤثر مذهب و نهادهای مذهبی در تکوین و تقویت

^۱-Sociology of Religion

^۲ - در اهمیت جامعه‌شناسی دین همین بس که دو تن از بنیانگذاران و کلاسیک‌های جامعه‌شناسی توجه خاصی را به این حوزه مبذول داشته و چند اثر بزرگ را در این مورد به جا گذاشته‌اند؛ یعنی ماکس وبر آلمانی با آثاری نظیر «اخلاق پروتستان و روح سرمایه داری»، «جامعه‌شناسی دین» و امیل دور کیم فرانسوی با کتاب مشهور خود یعنی «صور بنیانی حیات دینی».

^۳ - شاخص دینداری مردم ایران در مقیاسی بین ۱۰ تا ۱۰۰، نمره ایران ۹/۴۴ بوده است و نمره شاخص‌های دینداری افراد با تحصیلات پایین ۹/۶، افراد با تحصیلات متوسط ۹/۴، افراد با تحصیلات بالا ۹/۲۲ بوده است. نمره شاخص‌های دینداری افراد با تحصیلات پایین ۹/۶، افراد با تحصیلات متوسط ۹/۴، افراد با تحصیلات بالا ۹/۲۲ بوده است. با افزایش سطح تحصیلات، از اهمیت ارزش‌های دینی کاسته می‌شود. با این حال در حوزه ارزش‌های سستی در حوزه دین، ماندگاری و پایداری ارزش‌ها در کشور ما بیش از حد انتظار بوده است. رتبه ایران در میان ۷۶ کشور جهان، رتبه ۶ بوده است. بیشترین شاخص‌ها به ترتیب عبارتند از: مصر ۹/۸۳، اندونزی ۹/۷۵، اردن ۹/۶۲ و... کمترین آن نیز به ترتیب عبارت بودند از جمهوری چک ۲/۵۵، ویتنام ۲/۵۳، استونی ۲/۸۶، ژاپن ۳/۳۳، سوئد ۳/۴۱، دانمارک ۳/۵ و... (ر.ک: آزادارمکی و ملکی) پژوهش دیگری نشان می‌دهد که: «میانگین نمره اعتقادات دانشجویان ۴/۲۸ بوده که کمتر از نمره غیر دانشجویان (۴/۵۰) بوده و نمره میانگین کل نیز ۴/۳۷ بوده است.» (آزادارمکی و نائی، ۱۳۸۵)

^۴ - طبق یافته‌های پژوهشی علوی، ۷/۴ درصد دانشجویان همیشه و یا بیشتر اوقات نمازهای واجب را به جماعت برگزار می‌کنند. (علوی، ۱۳۸۲) مقایسه نتایج دو گروه دانشجو و غیر دانشجویان در زمینه رفتارهای جمعی رسمی، تفاوت بین این دو گروه را نشان می‌دهد که مبین این است که میزان مشارکت دانشجویان کمتر از غیر دانشجویان است و همچنین مقایسه میانگین‌ها (۲/۶۴) در مقایسه با (۲/۷۶) هم بیان‌کننده این موضوع است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ۶۴ درصد دانشجویان در نماز جماعت شرکت نمی‌کنند، ۱۹/۸ درصد در حد متوسط و ۱۲/۶ درصد در حد زیاد شرکت می‌کنند این ارقام اینگونه به دست آمده‌اند: شرکت در نماز جماعت: اصلاً+خیلی کم+کم=۶۴ درصد، متوسط=۱۹/۸، زیاد+خیلی زیاد=۱۲/۶، بی جواب: ۳/۳ درصد. (آزادارمکی و زارع، ۱۳۸۷) مطابق نتایج پژوهشی دیگری، ۵۳ درصد دانشجویان در نماز جماعت شرکت نمی‌کنند، ۳۲/۳ درصد در حد متوسط و ۷/۲ درصد در حد زیاد شرکت می‌کنند. این ارقام اینگونه به دست آمده‌اند: در نماز جماعت شرکت می‌کنم: اصلاً+خیلی مخالف+مخالف=۵۳ درصد، متوسط+متوسط به بالا و

سرمایه اجتماعی تأکید کرده اند. تمامی این مطالعات نشان داده اند که اولاً، افراد مذهبی حساسیت بیشتری نسبت به سایرین داشته و آمادگی بیشتری جهت کمک به دیگران دارند و ثانیاً نهادهای مذهبی با فراهم آوردن امکاناتی برای گردهمایی افراد و نیز سازماندهی فعالیت های خیریه به رشد سرمایه اجتماعی کمک قابل توجهی می کنند. (وورمز، ۲۰۰۲ به نقل از کاظمی پور، ۱۳۸۳: ۱۲) لذا ضرورت دارد که به تبیین رابطه و نسبت میان شرکت دانشجویان در نمازجماعت و سرمایه اجتماعی آن ها پرداخت.

اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش تبیین رابطه موجود میان شرکت کردن دانشجویان در نماز جماعت و سرمایه اجتماعی آن هاست و هدف فرعی نیز این است که می خواهد بداند که آیا میزان مشارکت دانشجویان در مناسک جمعی مذهبی نظیر نماز جماعت و... سرمایه اجتماعی آنان را افزایش می دهد یا خیر.

فرضیه های پژوهش

فرض ما این است که: الف: به نظر می رسد که بین میزان شرکت دانشجویان در مساجد و نمازجماعت و سرمایه اجتماعی آنها رابطه مثبت و معنادار وجود دارد؛ ب: به نظر می رسد که شرکت دانشجویان در مراسم نماز جماعت می تواند تأثیری مثبتی در افزایش سرمایه اجتماعی آن ها داشته باشد.

روش پژوهش

این نوشتار پژوهشی بر مبنای روش پژوهشی کتابخانه ای-اسنادی و با رویکرد جامعه شناسی دین به نگارش درآمده است و پژوهشگر تلاش کرده است که در حد بضاعت علمی اندک خود و آموخته های دبستان جامعه شناسی، به بررسی اسناد و مدارک و تحلیل های مختلف بپردازد و نیز کوشیده است که در تشریح و توضیح نظرات خود، از یافته های پژوهشی سایر پژوهشگران نیز استفاده کند.

پایین = ۳۲/۳، موافق + خیلی موافق = ۷/۲ (آزادارمکی و غیاثوند، ۱۳۸۱) نتایج پژوهشی معیدفر و نصرتی نژاد (۱۳۸۴) می دهد که « در کل روند جامعه به سوی کم رنگ شدن ابعاد مناسکی دینی است و افراد کم تر در این مناسک شرکت می کنند.» مطابق یافته های علوی (۱۳۸۵)، ۱۴ درصد دانشجویان اصلاً در نماز جماعت شرکت نمی کنند، ۲۸ درصد به ندرت شرکت می کنند، ۴/۶ درصد در ایام تعطیل شرکت می کنند، ۴۷/۵ درصد بعضی اوقات شرکت می کنند، ۶/۱ درصد هر روز شرکت می کنند.

تعریف مفاهیم و اصطلاحات

جامعه‌شناسی^۱: مطالعه علمی جامعه انسانی و رفتار اجتماعی آن‌ها. (رابرتسون، ۱۳۸۵: ۲۴)

جامعه‌شناسی دین: مطالعه صور مختلف حیات دینی و کارکردهای نهاد دین در جامعه. (دور کیم، نقل به مضمون)
 دین^۲: از آنجا که دین مفهوم سیالی است و نمی‌توان به سهولت آن را در یک قالب جامع و مانع تعریف کرد. با این حال جهت روشن شدن موضوع یک تعریف را از آن ارائه می‌کنیم: ماخرمی گوید: «دین احساس تناهمی در برابر نامتناهی است.» (به نقل از باریور، ۱۳۷۴: ۱۳۲)

مناسک^۳: عبارت است مراسم و شعائر عملی و آیینی یک دین که به آموزه‌های آن تجسم و تجسد و عینیت می‌بخشد. غالباً هر دین و مذهبی دارای یک بعد عملی و اجرایی برای مومنان آن دین می‌باشد که در واقع تجسم و تجسد بخشیدن به آن باورها و اعتقادات است. در واقع می‌توان آن را بیان عملی، جنبه آئینی، مراسم، تشریفات، شعائر و... نامید. ارزش^۴: عبارتند از اموری که برای فرد یا گروه مهم، مطلوب، خوب و با ارزش هستند. مانند صداقت، نوع دوستی. هنجار^۵: مقررات استاندارد شده رفتار که که رفتار خوب و درست را معرفی می‌کند و شامل عرف، آداب و رسوم و قوانین می‌باشد.

سرمایه اجتماعی: منظور، سرمایه و منابعی است که افراد و گروه‌ها از طریق پیوند و ارتباطات با یکدیگر می‌توانند بدست آورند. (نادمی، ۱۳۸۴)

عناصر اصلی تعریف دین، اجزای اصلی و ابعاد دین

در تعریف دین چندین عنصر را مطمح نظر قرار می‌دهند:

الف) نظام باورداشت‌ها و عقاید؛ ب) نظام مناسکی و عملکردها؛ ج) قلمرو روحانی یا فراطبیعی؛ د) ماهیت موجودیت‌ها یا نیروهای مذهبی. اجزای اصلی دین نیز عبارتند از: ۱) جهان‌شناسی یا کیهان‌شناسی؛ ۲) نظام فلسفی؛ ۳) نظام اخلاقی؛ ۴) صور نمایشی یا مناسکی؛ ۵) متون مقدس و سه بعد اصلی هر دین عبارتند از ایمان (شناختی)، اخلاق (تنظیم رفتار)، آئینی (مناسکی).

چارچوب نظری مقاله

اندیشمندان علوم اجتماعی در رشته‌های مختلف، در توسعه مفهوم سرمایه اجتماعی نقش داشته‌اند. برای توضیح بیشتر این مفهوم چند تعریف از آن ارائه می‌شود:
 از نظر بانک جهانی سرمایه اجتماعی یعنی «شبکه‌ها، انجمن‌ها و مؤسساتی که با هنجارهای مشترک و روابط متکی بر اعتماد شکل می‌گیرند و همکاری را تسهیل می‌کنند.» (به نقل از شریفیان ثانی، ۱۳۸۰)

1- Sociology
 2- Religion
 3- Ritual
 4- Value
 5- Norm

«سرمایه اجتماعی پدیده‌ای رابطه‌ایست که در پیوندهای میان همسایگان، همکاران و دوستان یافت می‌شود...» (نوریس و اینگلهارت، ۱۳۸۷: ۲۶۶)

مفهوم سرمایه اجتماعی را می‌توان از ابعاد و زوایای مختلفی نگریست و مورد مذاقه قرار داد. در یک تقسیم‌بندی قراردادی می‌توان دو بعد مهم سرمایه اجتماعی را از هم تفکیک کرد: یعنی بعد کمی و بعد کیفی. به لحاظ بعد کمی، یعنی این که سرمایه اجتماعی یک کمیت است و مفهوم مشارکت اعم از رسمی و غیررسمی را در بر می‌گیرد. هرچه و هر جا که مشارکت مردم در امور اجتماعی بیشتر باشد سرمایه اجتماعی آن نیز بیشتر می‌شود. گاه این مشارکت مدنی می‌تواند رسمی باشد مانند شرکت در انجمن‌های محله، تشکل‌های داوطلبانه و...؛ و گاه می‌تواند غیررسمی باشد مانند شبکه‌های دوستی خویشاوندی، شرکت در فعالیت‌های مذهبی و عزاداری مساجد و حسینیه‌ها، دفعات حضور در مسجد، و... که همگی بر بعد کمیت روابط و سرمایه اجتماعی انگشت تأکید می‌گذارد. یعنی هرچه رابطه فرد با دیگران (خویشاوندان، هم‌محلی‌ها، هم‌کلاسی‌ها، همکاران، اجتماع بزرگتر و...) بیشتر باشد، سرمایه اجتماعی آن بیشتر و متراکم‌تر می‌شود؛ «سرمایه اجتماعی به سیمانی تشبیه شده است که بلوک‌های تشکیل‌دهنده ساختمان جامعه را در کنار هم نگه می‌دارد.» (کاظمی پور، ۱۳۸۳: ۹۳)

جنبه کیفی سرمایه اجتماعی عمدتاً به میزان اعتماد اجتماعی مربوط می‌شود. این اعتماد می‌تواند عمومی باشد مانند میزان اعتماد افراد جامعه به یکدیگر؛ و نیز می‌تواند اعتماد نهادی باشد یعنی میزان اعتماد افراد جامعه به مؤسسات، نهادها و سازمان‌های مختلف در جامعه. بعد کیفی سرمایه اجتماعی در برگزیده میزان همبستگی، میزان انسجام درون گروهی و برون‌گروهی، احساسات مثبت در جامعه، مثبت‌نگری و خوش‌باوری و در واقع بر یک نوع چسب اجتماعی تأکید می‌کند که این اجزا را به هم متصل کرده و یک کل منسجم را پدیدار می‌سازد و استمرار می‌بخشد و از ذره‌ای شدن جامعه جلوگیری می‌کند.

از میان کسانی که به مفهوم سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند می‌توان به جیمز کلمن، فرانسیس فوکویاما، پیر بوردیو، رابرت پوتنام و... اشاره کرد.

دیدگاه جیمز کلمن: از دیدگاه کلمن سرمایه اجتماعی نشان‌دهنده آن است که چگونه ساختار اجتماعی یک گروه می‌تواند به عنوان منبعی برای افراد گروه عمل نماید. (شارع پور، ۱۳۸۰: ۱۰۳) در دیدگاه کلمن، سرمایه اجتماعی با کارکردش تعریف می‌شود. سرمایه اجتماعی یک شی واحد نیست؛ بلکه انواع چیزهای گوناگون است که دو ویژگی مشترک دارند: (۱) همه آن‌ها شامل جنبه‌ای از یک ساختار اجتماعی هستند؛ (۲) کنش‌های معین افرادی را که درون ساختار هستند تسهیل می‌کنند. (کلمن، ۱۳۷۷: ۶۲) از نظر کلمن، سرمایه اجتماعی نمایانگر منبعی است از انتظارات دو طرفه و بنابراین با شبکه‌های گسترده‌تر ارتباطات، اعتماد و ارزش‌های مشترک، بالاتر از افراد قرار می‌گیرد. (فیلد، ۱۳۸۴: ۳۲)

دیدگاه فرانسیس فوکویاما: فرانسیس فوکویاما می‌گوید: «سرمایه اجتماعی مجموعه‌ای از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی و مثبت است که اعضای یک اجتماع در آن سهیم باشند. اساساً این هنجارها باید شامل عناصر از قبیل صداقت، وفای به عهد، اعتماد متقابل و ... باشد.» (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۰-۱۲) از نظر فوکویاما سرمایه اجتماعی مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی است که اعضای گروهی که تعاون و همکاری میانشان مجاز است در آن سهیم و ذینفع هستند. (فوکویاما، ۱۳۸۴: ۳۳)

دیدگاه پیر بوردیو: از نظر بوردیو سرمایه هرگونه خاستگاه و سرچشمه در عرصه اجتماعی است که در توانایی فرد برای بهره مندی از منافع خاصی که در این صحنه حاصل می گردد موثر واقع می شود. (استونز، ۱۳۸۵: ۳۳۵) وی چهار نوع سرمایه را از هم تفکیک می کند: فیزیکی، انسانی، فرهنگی و اجتماعی. سرمایه اجتماعی به منابعی اطلاق می شود که افراد به خاطر عضویت و حضورشان در یک گروه یا اجتماع یا جامعه به آن دست می یابند. در واقع برای بوردیو پیوندهای بادوام و متراکم از اهمیت خاصی برخوردار است.

دیدگاه رابرت پوتنام: پوتنام دانشور ایتالیایی نیز دارای دیدگاه های معتبری در حوزه سرمایه اجتماعی (پوتنام، ۱۳۸۰) می باشد. می توان گفت که از نظر او، سرمایه اجتماعی در گروه های مدنی، دینی، مذهبی، پیوندهای خانوادگی، هنجارهای عمل متقابل، شبکه های اجتماعی غیررسمی، دوستان و خویشاوندان، داوطلب شدن، از خود گذشتگی، روندهای تشریک مساعی و... نهفته است.

دیدگاه های کلاوس اوفه: اوفه نیز با توجه به ابعاد سرمایه اجتماعی آن را در برگیرنده روابط انجمنی، اطمینان به نهادها و اعتماد بین اشخاص و اقوام و خیرخواهی می داند. عوامل تاریخی، فرهنگی - سیاسی و اقتصادی را در کم و کیف سرمایه اجتماعی مؤثر دانسته و خود سرمایه اجتماعی را به عنوان یکی از عوامل کارایی و توسعه اقتصادی، نظم و صلح جهانی، احساس امنیت و توسعه معرفی کرده است. (به نقل از تاجبخش، ۱۳۸۴: ۱۶)

با توجه به نظریاتی که به عنوان چارچوب^۱ و دیدگاه نظری مطرح شد، ما در این نوشتار به دنبال آن هستیم که آیا بین میزان و شرکت دانشجویان در مساجد و نماز جماعت با سرمایه اجتماعی آنها رابطه وجود دارد؟ و آیا شرکت دانشجویان در نماز جماعت موجب افزایش سرمایه اجتماعی آن ها می شود؟

کارکردهای نهاد دین در جامعه

همانطور که گفته شد هر نهادی دارای کارکردهای خاص و کارویژه های مخصوص به خود است که بعضاً از عهده دیگر نهادها خارج است. «تحلیل کارکرد یک پدیده اجتماعی به معنی نشان دادن نقشی است که آن پدیده در ادامه بقای جامعه ایفا می کند.» (گیدنز، ۱۳۸۴: ۷۵۶). به نظر می رسد یکی از مهم ترین کارکردهای دین معنادار کردن هستی است. پیتر برگر (۱۹۷۳) معتقد است: «دین کوشش جسورانه ای است که برای آنکه سراسر گیتی برای انسان معنادار شود.» (به نقل از همیلتون، ۱۳۸۱: ۲۸۱)

جامعه شناسان چندین کارکرد و نقش اصلی را برای نهاد دین تعریف کرده اند. ادی^۲ شش کارکرد مثبت دین را برای فرد و جامعه چنین بر می شمارد:

- ۱) دین برای انسان حمایت و تسلی به بار می آورد و از این طریق ارزش ها و هدف های تثبیت شده را پشتیبانی می کند.
- ۲) دین از طریق آیین ها و مراسم، امنیت عاطفی و هویت و نقطه اتکاء ثابتی در بحبوحه ناسازگاری های آراء و عقاید برای انسان به بار می آورد. این همان کارکردی است که آموزش آموزه های مذهبی و اجرای مراسم مذهبی را در بر می گیرد. این کارکرد دین به نظم اجتماعی استواری می بخشد و غالباً به حفظ وضع موجود کمک می کند.

¹ - Farm work

² - O'Dea

۳) دین به هنجارها تقدس می بخشد و هدف های گروهی را بر فراز هدف های فردی قرار می دهد. دین نظم اجتماعی را مشروع می سازد.

۴) دین معیارهایی را به عنوان مبنای انتقاد از الگوهای اجتماعی موجود فراهم می سازد. این همان کارکرد پیامبرانه دین است و می تواند مبنایی را برای اعتراض اجتماعی فراهم سازد.

۵) دین به انسان در شناخت خودش کمک می کند و باعث می شود که او احساس هویت کند.

۶) دین در فراگرد رشد انسان بسیار اهمیت دارد؛ زیرا به افراد در بحران های زندگی و مقاطع گذار از یک وضعیت به وضعیت دیگر کمک می کند و در نتیجه بخشی از فراگرد اجتماعی شدن به شمار می آید. (همان، ۲۱۰ و ۲۱۱)

جنبه مناسکی و مراسمی دین

ادیان فقط دارای جنبه اعتقادی و شناختی نیستند یعنی علاوه بر ایمان، باید آن اعتقاد و شناخت و ایمان را تجسم و تجسد بخشیده و به فعلیت درآورد. مناسک بر مفهوم روحانی-جسمانی یا روانی-تنانی دین صحنه می گذارند. دین نه فقط شناخت و ایمان محض و نافی عمل، و نه عمل و فعلیت محض بدون شناخت و اعتقاد است بلکه این دو توأمان می باشند. شیلر دین پژوه بزرگ می گوید: «معرفت دینی درکی است که به طور کامل قبل از بیان نیایشی وجود ندارد. اما از پرستش به مثابه یک وسیله ضروری برای رشد خود استفاده می کند. بنابراین عمل دینی ممکن است در اصل یک عمل ذهنی باشد. اما هیچ وقت یک طرفه و فقط ماهیت روانی ندارد، بلکه همیشه روانی-تنانی است.» (واخ، ۱۳۸۰: ۲۱)

انسان در اعمال دینی خود جنبه های مختلفی را لحاظ می کند. او حرمت خود را نسبت به امر مقدس در قالب پرستش یا کرنش و عبادت نشان می دهد. واخ به نقل از اولین آندر هیل اعمال پرستشی را در چهار دسته تقسیم کرده است. «۱) مراسم (مراسم نمازگذاری جمعی)، ۲) نمادها (صورذهنی)، ۳) شعائر مقدس (اشیای و اعمال مشهود)، ۴) قربانی. این طبقه بندی برای تحقیق سیستماتیک در ماهیت، مناسبات و معانی مناسک دینی لازم است.» (همان، ۲۶)

این در واقع همان رابطه و نسبت وثیق میان ارزش (ایمان) و هنجار (مناسک) است. مثلاً در جامعه ما دینداری یک ارزش است و نماز خواندن، روزه گرفتن، صدقه دادن، قرآن خواندن و... بعد هنجاری و مناسکی آن ارزش می باشد. این مناسک و مراسم نقش مهم و محوری را در طول تاریخ ادیان و جوامع مختلف بشری ایفا کرده اند. گیدنز (۱۳۸۴) به نقل از دور کیم می گوید که «همه ادیان متضمن اجتماعات منظم مومنانی اند که در آن ها دستورات مربوط به شعائر رعایت می گردد.»

یکی از بزرگ ترین کوشش های علمی برای نشان دادن جنبه و اهمیت بعد مناسکی و مراسمی ادیان تلاش های امیل دور کیم از بنیانگذاران جامعه شناسی است. «او تنها در صدد آن نیست که اثبات کند که دین حقایق بنیادی را به صورت نمادین تجسم می بخشد، بلکه می خواهد نقشی را که دین در یک پارچه سازی جامعه ایفا می کند، نیز بیان نماید.» (همیلتون، ۱۳۸۱: ۱۸۴) به گفته پیتر برگر (۱۹۷۳) «دین در سراسر تاریخ یکی از مؤثرترین دژهای بشری در برابر بی هنجاری بوده است.» (همان، ۲۸۲) که در واقع بر کارکرد اجتماعی دین برای استقرار نظم و مقابله با بی هنجاری و بی نظمی

انگشت تأکید می‌نهد. «دین زنده با ماهیتی که دارد باید روابط اجتماعی را خلق کرده و از آن نگهداری کند.» (واخ، ۱۳۸۰:

۲۹)

اهمیت و ضرورت مراسم و مناسک دینی

حال این سوال پیش می‌آید چرا این مناسک و شعائر و اجرا و انجام آن، اینقدر اهمیت دارد؟ نظر ما بر این است که این شعائر مراسم و مناسک (نمازخواندن، روزه گرفتن، شرکت در مراسم عزاداری و...) دو نقش و کارکرد اصلی ایفا می‌کنند: از یک سو به مثابه قشر و پوسته دین عمل می‌کنند یعنی به مثابه یک محافظ هستند؛ و از سوی دیگری نقشی که برای اجتماع مومنان دارند و موجب قوام جامعه و تقویت چسب اجتماعی می‌شود و همبستگی و انسجام اجتماعی مجدداً در جامعه برقرار و مورد تأکید قرار می‌گیرد و استمرار می‌یابد. در واقع جامعه با این مکانیسم و سازوکار بار دیگر بر محور و مدار نظم قرار می‌گیرد. انسان شناسان «معمولاً این مناسک را چونان وسیله‌ای تعبیر می‌کنند که جامعه یا اجتماع یا گروه به این وسیله از ارزش‌ها و اصول اساسی حمایت می‌کند و سامان اخلاقیش را حفظ می‌کند.» (همیلتون، ۱۳۸۱: ۲۲۶)

از نظر دور کیم (۱۹۱۵) همه ادیان متضمن اعمال و تشریفات و شعائر منظمی هستند که در آن گروهی از مومنان گرد هم می‌آیند. در مراسم تشریفات جمعی، حس همبستگی گروهی تأیید و تقویت می‌شود؛ تشریفات و شعائری که برای پیوند دادن اعضای گروه ضروری است. در واقع مذهب تقید مردم را به ارزش‌های اجتماعی اساسی مورد تأکید قرار می‌دهد و به این طریق به حفظ انسجام و همبستگی اجتماعی کمک می‌کند.

دور کیم در مورد مناسک می‌گوید: «آن‌ها برای کارکرد درست زندگی اخلاقی ما به همان اندازه ضروری‌اند که خوراک برای نگهداشت زندگی جهانی ما ضرورت دارد؛ زیرا از طریق همین مناسک است که گروه خود را حفظ و تأیید می‌کند.» (همان، ۱۷۹)

نماز جماعت به عنوان یکی از مناسک مذهبی جمعی

علی‌رغم این که دین امری فردی و شخصی (به لحاظ مسئولیت فرد در قبال فرایض دینیش) است، و فرد می‌تواند مناسک و واجبات دینی خود را به صورت فردی انجام دهد (مانند نمازهای یومیّه، و...) اما اسلام تأکید خاصی بر نماز جماعت، نماز جمعه، و دیگر مناسکی دارد که اجتماع مومنان گردهم می‌آیند. در ثواب و اهمیت و منزلت نماز جماعت (به عنوان یکی از مناسک اجتماعی دین) همین بس که «اگر همه ملائک کاتب بشوند، و اگر همه آب دریاها مرکب بشوند، و اگر درختان همه قلم بشوند، باز هم نمی‌توانند ثواب و ارزش نماز جماعت را بنویسند و بیان کنند.»

به راستی چه رازی در این کار نهفته است؟ چه فرقی میان دو نماز جماعت و فرادا وجود دارد؟ با آنکه این دو در کمیت و کیفیت انجام، تفاوت چندانی ندارند، چرا شرع مقدس اسلام تأکید وافر بر نماز جماعت و انجام این مناسک به صورت جمعی دارد؟ (و نیز بنگرید به نمازهای عید فطر، دعای عرفه، عزاداری عاشورا و ...).

مالینوفسکی مردم شناس شهیر لهستانی می گوید: «مقدس ترین اعمال در یک مجمع دینی صورت پذیراست... واقعاً رفتار و منش معقول پیروان صدیق یک دین را هنگامی می توان در آنان مشاهده کرد، که مستمراً در مراسم دینی شرکت کرده، به درگاه معبود خود نماز می گذارند، قربانی می کنند، مناجات می کنند، یا ستایش وی را به جای می ورنند». (واخ، ۱۳۸۰: ۴۰)

چیستی رابطه بین شرکت در مراسم نماز جماعت و سرمایه اجتماعی

حال بین مفهوم شرکت در مراسم نماز جماعت و بحث چارچوب نظری نوشتارمان (تئوری سرمایه اجتماعی) پلی بزنیم. «این نظریه ناظر بر این است که مردمی که غالباً با یکدیگر به عبادت می پردازند، احساس تعلق بیش تری به تشکیلات دینی می کنند، پیوستگی بیش تری به طیف وسیعی از گروه های اجتماعی در جامعه مدنی دارند، در مسائل محلی هم در کنار یکدیگر می ایستند و لذا اجتماعات را تقویت می کنند.» (نوریس و اینگلهارت، ۱۳۸۷: ۴۴ و ۲۷۹)

مطالعات بسیاری بر نقش مؤثر مذهب و نهادهای مذهبی در تکوین و تقویت سرمایه اجتماعی تأکید کرده اند. تمامی این مطالعات نشان داده اند که اولاً، افراد مذهبی حساسیت بیشتری نسبت به سایرین داشته و آمادگی بیشتری جهت کمک به دیگران دارند و ثانیاً نهادهای مذهبی با فراهم آوردن امکاناتی برای گردهمایی افراد و نیز سازماندهی فعالیت های خیریه به رشد سرمایه اجتماعی کمک قابل توجهی می کنند. (وورمز، ۲۰۰۲ به نقل از کاظمی پور، ۱۳۸۳: ۱۲)

حال یک بار دیگر دو پرسش اصلی و محوری پژوهش خود را مطرح می کنیم: آیا بین میزان شرکت دانشجویان در مساجد و نماز جماعت سرمایه اجتماعی آنها رابطه وجود دارد؟ و آیا شرکت دانشجویان در نماز جماعت موجب افزایش سرمایه اجتماعی آن ها می شود؟

فرض ما این است که الف: به نظر می رسد که بین میزان شرکت دانشجویان در مساجد و نماز جماعت و سرمایه اجتماعی آنها رابطه مثبت و معنادار وجود دارد؛ ب: به نظر می رسد که شرکت دانشجویان در مراسم نماز جماعت می تواند تأثیری مثبتی در افزایش سرمایه اجتماعی آن ها داشته باشد. برای تقویت این فرض ها و ادعاها، چند مثال تجربی و تحقیق عملی را ذکر می کنیم:

نتایج پژوهش های غربی ها در مورد کاهش سرمایه اجتماعی کشورهاشان نشان می دهد که «کاهش میزان مذهبی بودن و نیز کاهش مشارکت افراد در فعالیت ها و مناسک جمعی مذهبی از عوامل اصلی کاهش فعالیت های خیریه یاد می کنند.» (کاظمی پور، ۱۳۸۳: ۸۲)

رابرت ووتنو پژوهشی در سال ۱۹۹۹ انجام داده و اظهار داشته است که در ایالات متحده کلیساروی (در آئین پروتستان) موجب ایجاد انواعی از شبکه های اجتماعی، هنجارها و روابطی می شود که به افراد و اجتماعات کمک می کند که به اهداف مهم دست بیابند و... (ووتنو، ۲۰۰۲)

تحقیقی در سال ۲۰۰۲ توسط *کلاوس اوفه* و *سوزان فوش* با عنوان «کاهش سرمایه اجتماعی؟» صورت گرفت. این تحقیق نشان داد که «دین باوری و تعهد دینی» رابطه مستقیمی با سرمایه اجتماعی دارد؛ زیرا تشکّل های دینی نقش میانجی را در فعالیت های دینی ایفا می کنند. از آنجا که ادیان از نشست های عمومی و از مراسم و مناسک برخوردارند، باعث توسعه شیوه همکاری و تعاون و آگاهی از مسائل اجتماعی می گردند و ادیانی که بیشتر از مناسک عمومی برخوردارند در افزایش سرمایه اجتماعی نقش بیشتری ایفا می کنند.

پیانوریس و رونالد اینگلهارت در کتاب خود که به نوعی تحلیل ثانویه «پیمایش ارزش های جهانی WVS^۱» است به این نتایج رسیده اند که «حضور منظم در کلیسا، مسجد، معبد و کنیسه تأثیر معناداری بر عضویت در سازمان های دینی نشان می دهد؛ نظیر داوطلب شدن برای کمک به مؤسسات خیریه مذهبی در انجام فعالیت هایشان، نوانخانه ها و باشگاه های اجتماعی... به نظر می رسد سازمان های مذهبی در بسیاری از مذاهب (نه همه آن ها) با تدارک محل گردهمایی ها، ایجاد ارتباط میان همسایگان و ترویج از خود گذشتگی، پیوندهای وابستگی به زندگی مدنی را تقویت می کنند... آن ها ارتباط رویاروی مردم با یکدیگر، روابط اجتماعی و شبکه های سازمانی که به ترتیب موجب اعتماد به یکدیگر و همکاری در امور اجتماعی می شوند را ترویج می کنند». (نوریس و اینگلهارت، ۱۳۸۷)

تحلیل ثانویه یافته های پژوهشی دومین پیمایش ارزش ها و نگرش ها (۱۳۸۲) نشان می دهد که مشارکت اجتماعی در انجمن ها و مجامع سنتی همبستگی شدید و مثبت با شاخص های مذهبی دارد... شرکت در انجمن ها و مجامع سنتی بیش از هر چیز با شاخص تقید مذهبی بالا (۰/۲۳۹) ارتباط دارد و ۲۰/۰۴ درصد واریانس آن از جانب متغیرهای مذهبی تفسیر می شود که نشان دهنده تأثیر شدید متغیرهای مذهبی بر این حوزه است. (دفتر طرح های ملی، ۱۳۸۴: ۱۱۰)

نتایج پژوهش های علوی (۱۳۸۲) نشان می دهد که ۴۶/۴۲ درصد پاسخگویان کاملاً موافقند که اقامه نماز جمعه باعث آگاهی فرد از مسائل و مشکلات روز جامعه می گردد. می توان آن را اینگونه تفسیر کرد که آگاهی های اجتماعی از سازنده های سرمایه اجتماعی می باشد.

پژوهش دیگری توسط **سید احمد فیروزآبادی** با عنوان «سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل گیری آن در شهر تهران» در سال ۱۳۸۴ صورت گرفته است. در این پژوهش، دین باوری و تعهد دینی (خواندن نماز و استمرار آن و حضور در جماعت) با سرمایه اجتماعی، همبستگی مستقیم معنادار داشتند. طبق یافته های این پژوهش، ۷ عامل به عنوان عمده ترین متغیرهای تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی شناخته شدند که مهم ترین آن ها در ترتیب اولویت، شاخص تعهد دینی بوده است و **دین باوری** با سایر عناصر مفهومی سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد نهادی، مشارکت های غیررسمی خیریه ای، مذهبی و همیارانه رابطه معنادار مثبت دارد.»

بهره سخن (جمع بندی نهایی)

مساجد و مجامع مذهبی محل هایی را برای تجمع افراد فراهم می کنند، افراد را نسبت به امور اجتماعی و عمومی آگاه می کنند، شبکه های اجتماعی غیر رسمی دوستان، همسایگان، همکاران و... را ترویج می کنند و موجب ترغیب افراد به حضور در گروه های مشارکت طلب و خدمات انسان دوستانه (نظیر مؤسسات خیریه) می شوند.

¹-World value survey.

مساجد و مجامع مذهبی در گرد هم آوردن گروه های مختلف درون اجتماعات، در ایجاد ارتباط و مواجهه مردم با یکدیگر، گسترش روابط چهره به چهره و شخصی، ایجاد روابط اجتماعی و شبکه های ارتباطی، افزایش اعتماد به یکدیگر و اعتماد بین فردی و همکاری در مسائل اجتماعی، در کاهش تفرقه های گروه های مختلف در اجتماعات کوچک، در تقویت روابط اجتماعی و شبکه های گروهی و همکاری در خصوص مسائلی که موجب نگرانی خاطر عمومی هستند، نقش مهمی را ایفا می کنند.

از آنجا که دانشجویان (در گروه های مختلف سنی، گرایش تحصیلی، طبقه اجتماعی، قومی و...) با چندین بار حضور در طول روز و هفته در مساجد و نمازخانه ها و... برای فریضه نماز جماعت گرد هم می آیند به تدریج یک شبکه اجتماعی غیررسمی شکل می گیرد. آن ها ضمن به جا آوردن تکالیف فردی دینی خود به شکل جمعی، از مشکلات هم با خبر می شوند، اعتماد اجتماعی میان آنان تقویت می شود، روابط اجتماعی توسعه می یابد، در می یابند بسیاری از مشکلات فردی و جمعیشان با توانمندی برخی دیگر از نمازگزاران قابل حل است، از توانمندی ها و استعداد های هم باخبر می شوند، می توانند گروه های خودیاری محلی با محوریت مسجد تشکیل دهند و... که این ها، همه به شکل گیری و توسعه و تقویت سرمایه اجتماعی می انجامد که نیاز امروز جامعه دانشگاهی ماست.

فهرست منابع و مأخذ:

۱. آزاد ارمکی و زارع، مریم (۱۳۸۷). «دانشگاه، مدرنیته و دینداری؛ بررسی تغییر نگرش ها و رفتارهای دینی جوانان»، فصلنامه پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی «ویژه نامه پژوهش های اجتماعی»، بهار و تابستان ۱۳۸۷، مازندران، صص ۱۳۲-۱۶۰.
۲. آزاد ارمکی، تقی و ملکی، امیر (۱۳۸۶). «تحلیل ارزش های سنتی و مدرن در سطح خرد و کلان»، فصلنامه نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۰، بهار ۱۳۸۶، تهران، ۹۷-۱۲۱.
۳. آزاد ارمکی، تقی و غیاثوند، احمد (۱۳۸۱). «تحلیل جامعه شناختی وضعیت دینداری جوانان با رویکرد بی شکلی دین ورزی»، فصلنامه پژوهشنامه علوم انسانی، شماره ۳۵، پاییز ۱۳۸۱، تهران، صص ۱۱۷-۱۴۸.
۴. آزاد ارمکی، نائبی (۱۳۸۶). «سکولاریسم و رابطه آن با تحصیلات عالی»، فصلنامه مجله جامعه شناسی ایران، دوره هفتم، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۵، تهران، صص ۹۳-۷۵.
۵. استونز، راب (۱۳۸۵). متفکران بزرگ جامعه شناسی، ترجمه مهرداد میردامادی، تهران، نشر مرکز.
۶. الوانی، سیدمهدی، سید نقوی، میرعلی (۱۳۸۴). «سرمایه اجتماعی؛ مفاهیم و نظریه ها» فصلنامه مطالعات مدیریت، شماره های ۳۳-۳۴.
۷. باربور، ایان (۱۳۷۴). علم و دین، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
۸. تاجبخش، کیان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی، اعتماد دموکراسی و توسعه، تهران، نشر شیرازه.
۹. پوتنام، رابرت (۱۳۸۰). دموکراسی و سنت های مدنی، ترجمه محمد تقی دلفروز، تهران، انتشارات روزنامه سلام.

۱۰. شارع پور، محمود (۱۳۸۰). «فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن»، مجله نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، شماره ۳، صص ۱۱۳ تا ۱۰۱.
۱۱. شجاعی زند، علی رضا (۱۳۸۸). **جامعه‌شناسی دین (۱)**؛ درباره موضوع، تهران، نشر نی.
۱۲. شریفیان ثانی، مریم (۱۳۸۰). «سرمایه اجتماعی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال اول، شماره ۲.
۱۳. رابرتسون، یان (۱۳۸۵). **درآمدی به جامعه**، ترجمه حسین بهروان، مشهد، انتشارات بهینه.
۱۴. رجب زاده، احمد (۱۳۸۲). «دانشگاه و دین در ایران»، فصلنامه فرهنگ و اندیشه، سال دوم، شماره ششم، تابستان ۱۳۸۲، صص ۷-۳۰.
۱۵. دفتر طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۴). **شاخص‌های اجتماعی؛ تحلیل ثانویه پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان**، تهران، انتشارات طرح‌های ملی.
۱۶. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). **پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن**، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان.
۱۷. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۴). **سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی**، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: شیرازه.
۱۸. فیروزآبادی، سیداحمد (۱۳۸۴). «سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران»، رساله دکترا، تهران، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
۱۹. فیلد، جان (۱۳۸۴). **سرمایه اجتماعی**، ترجمه جلال متقی، تهران، موسسه عالی پژوهش‌های اجتماعی.
۲۰. علوی، سیدحمیدرضا (۱۳۸۲). «بررسی وضعیت و عوامل مرتبط با بهداشت روانی، نگرش و رفتار دینی دانشجویان و دانش‌آموزان شاهد شهر کرمان»، طرح پژوهشی چاپ نشده، اداره کل بنیاد شهید شهر کرمان.
۲۱. علوی، سید حمیدرضا (۱۳۸۵). «عوامل مرتبط با اقامه نماز در دانشجویان دبیرستان و دانشجویان دانشگاه‌های شهر کرمان»، فصلنامه تربیت اسلامی، سال دوم، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، صص ۱۴۱-۱۷۴.
۲۲. کاظمی پور، عبدالمحمد (۱۳۸۳). **سرمایه اجتماعی در ایران**، تهران، انتشارات طرح‌های ملی.
۲۳. کلمن، جیمز (۱۳۷۷). **بنیادهای نظریه اجتماعی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
۲۴. گیدنز، آنتونی (۱۳۸۴). **جامعه‌شناسی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
۲۵. معیدفر، سعید و نصرتی نژاد، فرهاد (۱۳۸۴). «دانشگاه و دگرگونی ارزش‌ها» تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۶. میرزایی، جمشید (۱۳۸۹). «توسعه اجتماعی منطقه ۱۷ با تأکید بر مفاهیم سه‌گانه سرمایه اجتماعی، توانمندسازی و دموکراسی مشارکتی»، همایش موقعیت اقتصادی منطقه ۱۷ و راهکارهای توسعه آن، تهران، اسفند ۱۳۹۰.
۲۷. نادمی، داوود (۱۳۸۴). «فرسایش سرمایه اجتماعی و کاهش انصاف اجتماعی در ایران»، روزنامه اعتماد، مورخه ۱۳۸۴/۱۲/۸.

۲۸. نصر، احمدرضا، معین پور، حمیده، عریضی، حمیدرضا و باقری، زهره (۱۳۸۷). «بررسی فراتحلیلی عوامل مؤثر بر جذب و شرکت دانش آموزان در نماز جماعت مدارس» فصلنامه نوآوری های آموزشی، سال هفتم، تابستان ۱۳۸۷، تهران، صص ۶۲-۸۶.

۲۹. نوریس، پپیا و اینگلهارت، رونالد (۱۳۸۷). *مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان*، ترجمه مریم وتر، تهران، انتشارات کویر.

۳۰. واخ، یواخیم (۱۳۸۰)؛ *جامعه شناسی دین*، ترجمه جمشید آزادگان، تهران، انتشارات سمت.

۳۱. همیلتون، ملکم (۱۳۸۱)؛ *جامعه شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ دوم، تهران، نشر تیان.

32-Berger, p(1973). *The Social Reality of Religion*, Harmonds worth: Penguin.

33-Durkheim, E(1915). *The Elementary Forms of the Religion life*. London, Allen and Unwin.

34.

35-Putnam, Robert. D(2000). *Bowling Alone :The Collapse and Revival of American Community*, New York, Simon & Schuster.

36.

37-Wuthnow, Robert(2002). *Religious involvement and status-bridging Social capital*” Journal for the Scientific Study of Religion. 41 (4), pp: 669-675.

سوابق پژوهشی و علمی پژوهشگر

علائق پژوهشی: جامعه شناسی دین، سرمایه اجتماعی، جنبش های اجتماعی

۱- مقاله «هویت نوجوان از منظر جامعه شناسی»، مقاله برتر در همایش استانی «هویت نوجوان از منظر علوم انسانی»، دی ماه ۱۳۸۰،

۲- مقاله «هویت و جهانی شدن»، مقاله برتر در همایش استانی «آموزش و پرورش، هویت و چالش های فرا رو»، اردیبهشت ماه ۱۳۸۵،

۳- مقاله «واکنش انسان ایرانی به جهان جدید»، مقاله برتر در همایش سراسری «مقاله نویسی به مناسبت انتشار کتاب جدید التالیف جامعه شناسی (۲)»، اردیبهشت ماه ۱۳۸۶،

۴- مقاله «حقوق و تکالیف شهروندی با تأکید بر مفاهیم شهروندمدار و شهروند مشارکتجو»، مقاله تحسین شده در همایش منطقه ای «تعامل دینداری و مدیریت شهری»، آذرماه ۱۳۸۹،

۵- مقاله «توسعه اجتماعی منطقه ۱۷ با تأکید بر مفاهیم سه گانه سرمایه اجتماعی، توانمندسازی و دموکراسی مشارکتی»، همایش منطقه ای «موقعیت اقتصادی منطقه ۱۷ و راهکارهای توسعه آن»، تهران، اسفند ۱۳۹۰. (این مقاله در اکتبر ۲۰۱۱ در همایش بین المللی علوم اجتماعی ICSS ترکیه-ازمیر ارائه شد)

۶- مقاله «تبیین جامعه شناختی پیوند دین و سیاست در قیام ۱۵ خرداد»، مقاله برتر در سومین «همایش ملی قیام پانزده خرداد-ستارگان درخشان»، خردادماه ۱۳۹۰